

УДК 316.2

КОНЦЕПЦІЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ ВІЛЛА КИМЛІКИ

Ляпіна Людмила Анатоліївна – кандидат політичних наук, доцент, декан факультету соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Стаття присвячена аналізу основних ідей соціально-філософського проекту мультикультуралізму канадського філософа (чеха за походженням) Вілла Кимліки. По-перше, це ідея про існування в сучасних демократичних суспільствах, основними цінностями яких є повага до індивідуальної свободи і вибору, відкритої, рухливої і добровільної форми мультикультуралізму. По-друге, це ідея про те, що кожне суспільство складається з певних соціокультурних груп, які наділені як загальними, так і особливими правами з метою забезпечення рівності їхніх прав та можливостей. І, нарешті, по-третє, це головна ідея концепції мультикультуралізму Вілла Кимліки – визнання необхідності особливої соцієтальної культури, яка підтримує та розвиває автономію індивіда, забезпечує своїм носіям осмислений спосіб життя в різноманітних сферах людської діяльності, можливість дистанціюватися від конкретних культурних ролей, вибирати ті культурні взірці, які є найбільш привабливими.

Ключові слова: мультикультуралізм, соцієтальна культура, свобода і рівність, соціокультурна група, права меншин.

Статья посвящена анализу основных идей социально-философского проекта мультикультурализма канадского философа (чеха по происхождению) Уилла Кимлики. Во-первых, это идея о существовании в современных демократических обществах, основными ценностями которых является уважение к индивидуальной свободе и выбору, открытой, подвижной и добровольной формы мультикультурализма. Во-вторых, это идея о том, что каждое общество состоит из определенных социокультурных групп, которые наделены как общими, так и особыми правами с целью обеспечения равенства их прав и возможностей. И, наконец, в-третьих, это главная идея в концепции мультикультурализма Уилла Кимлики – признание необходимости особой социетальной культуры, которая поддерживает и развивает автономию индивида, обеспечивает своим носителям осмысленный образ жизни в различных сферах человеческой деятельности, возможность дистанцироваться от конкретных культурных ролей, выбрать те культурные образцы, которые являются наиболее привлекательными.

Ключевые слова: мультикультурализм, социетальная культура, свобода и равенство, социокультурная группа, права меньшинств.

This article analyzes the main ideas of the project socio philosophical multiculturalism Canadian philosopher, Professor Vill Kymlick. First of all, is the idea that in modern democratic societies, which are the core values is respect for individual freedom and choice, there is an open, mobile and voluntary form of multiculturalism. Secondly, every society consists of certain social groups, which has both general and special rights in order to ensure equality of rights and opportunities. And finally, the third, which is the main concept of multiculturalism Vill Kymlick, it recognizes the need for special societal culture that supports and promotes the autonomy of the individual. After societal culture provides its members not only intelligent life in the various spheres of human activity, but also the freedom to move within its societal culture, to distance themselves from specific cultural roles, select those aspects of culture that are most worthy of development.

Keywords: multiculturalism, societal culture, freedom and equality, socio-cultural group, minority rights.

Мультикультурний характер абсолютної більшості сучасних суспільств зумовлює досить суперечливі процеси, що в них відбуваються. З одного боку, можна спостерігати зростання толерантності у взаємодії різних соціокультурних груп, а з іншого – посилення міжетнічних та міжнаціональних конфліктів та протистоянь. На жаль, сьогодні остання тенденція набуває все більш загрозливого розвитку. Все це вимагає глибокого теоретичного осмислення мультикультурних реалій сучасного світу. В цьому контексті привертає увагу соціально-філософський проект мультикультуралізму та мультикультурного громадянства канадського філософа В. Кимліки, представлений у його публікаціях останніх 20 років [1-7].

Зразу ж зауважимо, що концепція мультикультуралізму В. Кимліки викликала великий інтерес колег-науковців. Так, її аналіз здійснений у працях таких зарубіжних та вітчизняних дослідників, як М. Веййорка, Г. Канарш, А. Колодій, Л. Коробейнікова, Ч. Кукатас, М. Тлостанова, О. Тонкова, С. Федюніна та ін. Знайомство з публікаціями цих дослідників свідчить про неоднозначність розуміння окремих аспектів теорії канадського філософа. З огляду на це, *метою* даної статті є з'ясування значущості концепції мультикультуралізму В. Кимліки для аналізу процесів, що відбуваються в сучасному світі.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що В. Кимліка, якого називають «батьком» мультикультуралізму, є причинником його «жорсткої» моделі. Створюючи свою концепцію, канадський дослідник виходить з такого:

1. Та або інша форма мультикультуралізму тепер неминуча¹, і суть сучасних дебатів не в тому, приймати мультикультуралізм чи ні, а, скоріше, який вид мультикультуралізму прийняти.

2. Будь-яка форма мультикультуралізму є рухомою у тому сенсі, що можуть з'явитися нові культурні групи, а старі можуть об'єднатися або щезнути, оскільки індивіди вільні у своєму рішенні приєднатися до іншої спільноти. При цьому членство в одній групі не усуває ідентифікацію з іншою групою. Така відкрита, рухлива і добровільна форма мультикультуралізму відповідає відкритому характеру демократичного суспільства з його повагою до індивідуальної свободи і вибору.

3. Серйозним викликом рухомій формі мультикультуралізму залишається затаврований статус представників національних меншин. Бути «представником меншини» – «приписана» ідентичність, якої важко уникнути та від якої важко відмовитися для більшості людей. Результат цієї «приписаної» ідентичності – велика ступінь соціального виключення і сегрегації (меншини компактно проживають на певній території, навчаються у своїх школах тощо). Проте сучасні демократичні держави гарантують відкритий, добровільний і рухливий характер розгорання етнічних ідентичностей представників національних меншин [7, р. 265].

Фундаментом досліджень феномену мультикультуралізму для В. Кимліки постає теорія лібералізму, базовим принципом якої, на думку науковця, є принцип рівності прав і, як наслідок, рівності можливостей. «Якщо в суспільстві визнається рівність можливостей, - пише вчений у роботі «Ліберальна рівність», – то мій успіх чи моя невдача у досягненні певної мети буде залежити від моєї поведінки, а не від моєї расової, класової чи статевої приналежності» [6]. Проте, як зазначає В. Кимліка, в західному суспільстві принцип рівності прав поширюється лише на одну групу людей, які апріорно і очевидно рівні, – це дорослі чоловіки-європейці, тобто білі чоловіки, які належать до християнської європейської культури, розділяють її базові цінності й переважно здорові. Всі інші соціальні та культурні групи, що формально прирівняні до названої умовно «еталонної» групи, насправді відчувають на собі різні форми політичної чи культурної дискримінації. До таких груп належать представники будь-яких інших етнічних груп, за винятком європейських (або якщо мова йде про національну державу, то за винятком державоутворюючої нації), будь-яких інших релігійних конфесій, за винятком християнських, а також жінки, діти, люди з обмеженими можливостями та гомосексуали. Іншими словами, принцип рівності прав апріорно формує норму, що обмежує коло тих, на кого поширюється. Решта груп виявляються або явно маргінальними, і в такому випадку для них формується система нормативних заборон, або «прозорими» для системи права, індиферентними, і в такому випадку правові норми просто ігнорують існування таких груп [9, с. 7].

Поняття «мультикультуралізм» у В. Кимліки вживається для позначення вимог різноманітних соціокультурних груп, які домагаються встановлення реальної рівності прав і можливостей. Звертаючись до аналізу історії мультикультуралізму, канадський дослідник відзначає значні трансформації у розумінні як самої суті даного явища, так і його соціально-політичної та культурної ролі. Так, якщо ще у 80-і роки ХХ століття такої проблеми просто не знали і сам термін використовувався лише у вузькому значенні, то на початку 2000-х років різко зросли й масштаби проблеми, й, відповідно, розширилися рамки тлумачення терміна, так само, як і зросло число публікацій на цю тему. Для прикладу тут можна навести дані з бази «Нексіс» (Nexis), які свідчать про те, що, зокрема, у Сполучених Штатах Америки кількість таких публікацій у період з кінця 1980-х і до початку 2000-х років зросла у сотні разів. Так, якщо до 1988 року в газетах не було жодних згадок про мультикультуралізм, у 1989 році їх було 33, у 1990 році – 100, у 1991 році – 600 разів, у 1992 році – 900, у 1993 році – 1200, у 1994 році – 1500 [8, р. 7-8]. Отже, можна вважати, що зростаюча хвиля інтересу до феномену мультикультуралізму і посилення дискусії з цього приводу є результатом загострення самої проблеми взаємодії різних соціальних і культурних груп, які опинилися в ситуації пошуку ідентичності. Проте, на думку В. Кимліки, більшість дискусій про мультикультуралізм зводиться до проблеми іммігрантів та врахування їхніх етнічних і расових відмінностей, нехтуючи корінними народами та іншими «національними меншинами», які не є іммігрантами, чия батьківщина виявилася «включена в межі більш великої держави за допомогою завоювання, колонізації або створення федерації» [1, р. vii].

Актуалізація саме цього аспекту феномену мультикультуралізму в останні роки цілком очевидна. В. Кимліка знаходить тому кілька причин. Так, найбільш явною причиною він називає підйом етнічного націоналізму в країнах Східної Європи, що стало наслідком падіння соціалістичного режиму в цих країнах. Всупереч очікуванням, плавного переходу від соціалізму до ідеалів ліберальної демократії не відбулося. Серед інших причин В. Кимліка акцентує увагу на протистоянні між місцевим населенням та іммігрантами і

¹ «Ми всі тепер мультикультуралісти», - висловився Натан Глейзер у 1997 р. [3, р. 147].

біженцями в західних країнах, а також на політичній мобілізації корінних народів і загрози сецесії деяких західних країн (Бельгія (Фландрія), Іспанія (Каталонія), Великобританія (Шотландія) та ін.). Названі причини вказують на те, що західні демократії все ж не змогли впоратися з суперечками, пов'язаними з етнокультурним розмаїттям. Тому дослідник пропонує більш серйозно ставитися як до вимог корінних народів, так і до договірної моделі міжгрупових відносин (і, зокрема, відносин між різними меншинами).

Саме переконання у важливості вимог корінних народів відразу ж підводить В. Кимліку до ідеї про розмежування двох основних типів культурного розмаїття. У першому випадку це розмаїття створюється «включенням раніше самоврядних, територіально сконцентрованих культур у більш велику державу» [1, р. 10]. Ці поглинені культури він називає «національними меншинами» і включає в їхнє число американських індіанців, пуерториканців, мексиканців і корінних гавайців у США, франкомовних канадців і різні корінні народи Канади, маорі в Новій Зеландії і аборигенів в Австралії. У другому випадку різноманітність створюється переселенням окремих людей і сімей, що формують «етнічну групу», в більш велике суспільство. Однак хоча такі мігранти можуть вимагати визнання своєї етнічної ідентичності, вони відрізняються від «національних меншин» тим, що прагнуть лише поваги до своїх культурних традицій, не бажаючи перетворюватися в окрему, самоврядну націю. Таким чином, сучасна держава є мультикультурною в одному або іншому сенсі (або в обох). Вона є мультикультурною в силу своєї мультинаціональності, коли її жителі належать до різних націй, в той же час вона постає мультикультурною завдяки своїй поліетнічності, оскільки її жителі приїхали з різних країн [1, р. 18].

Зазначене розрізнення відіграє важливу роль у концепції мультикультуралізму В. Кимліки. Теоретизуючи щодо прав меншин, він наполягає на тому, що нездатність побачити відмінність між двома типами меншин – національними та етнічними – може призвести до нерозуміння і до невиправданої критики мультикультурної політики [9, с. 35]. Прийняття ж цього розрізнення дозволяє реалізувати більш обґрунтований підхід до прав меншин. У своїй теорії врахування національних та етнічних відмінностей В. Кимліка виділяє три різновиди групових прав: 1) право на самоврядування; 2) поліетнічні права; 3) права на спеціальне представництво.

Національні меншини потребують права на самоврядування, що передбачає передачу політичної влади «політичній одиниці, яка знаходиться під фактичним контролем з боку членів національної меншини і фактично відповідає їхній історичній батьківщині або території» [1, р. 30]. Групи іммігрантів не можуть домагатися прав на самоврядування, проте вони можуть користуватися «поліетнічними правами», які являють собою специфічні для даної групи заходи, «покликані допомогти етнічним групам і релігійним меншинам у вираженні своєї культурної своєрідності й гордості, не перешкоджаючи їм досягати успіху в економічних і політичних інститутах домінуючого суспільства» [1, р. 31]. Прикладом таких заходів постають мовні права або звільнення від деяких вимог закону (наприклад, коли сикхам дозволяється не надягати мотоциклетні шоломи). Крім того, і тим, і іншим групам в деяких випадках даровано спеціальне політичне представництво як тимчасовий захід, що компенсує систематичну нерівність або утиски, яким вони піддаються у своїх суспільствах.

В. Кимліка надає великого значення питанню допомоги культурним меншинам, адже лише за наявності підтримки їхні члени зможуть користуватися певним ступенем автономії, яку він розглядає як одну з найважливіших ліберальних цінностей. Меншини потребують допомоги як в їхньому прагненні до інтеграції, так і в спробах підтримувати свої культурні традиції. Це можливо у разі надання юридичних та політичних пільг, необхідних для їхнього збереження і процвітання в рамках суспільства. Мова йде про наділення їх особливими правами на представництво в органах влади, визнання їхніх культурних традицій (за рахунок їхнього включення в державну символіку або складання списку офіційних свят з урахуванням релігійних обрядів меншин, а не тільки більшості), а також звільнення деяких груп від частини передбачених законом обов'язків. Щоб допомога була дієвою, мають бути прийняті закони, що дозволяють культурним меншинам захищатися від зовнішніх впливів.

Говорячи про корінні народи, В. Кимліка вважає за необхідне надання їм прав на самоврядування. Проте це не означає, що вони можуть нехтувати основоположними ліберальними цінностями та нормами [7, р. 34].

До класичної моделі ліберальних прав, що включають у себе громадянські, політичні та соціально-економічні права, ліберальний мультикультуралізм додає групові (колективні) права меншин, або культурні права. У своїй теорії мультикультурних прав В. Кимліка наполягає на тому, що колективні права є не загальними, а «націленими», оскільки різні типи меншин потребують різних прав. Дослідник виокремлює наступні групи меншин у відповідності з тими правами, яких, як він вважає, вони потребують:

- 1) національні меншини (права на самовизначення);
- 2) корінні народи (культурні права);
- 3) легальні іммігранти (спеціальні заходи, що полегшують процес адаптації до приймаючої культури);
- 4) «метеки» (гастарбайтери, нелегальні іммігранти та інші, для яких найважливішим є можливість легалізації);

5) особливі групи (афроамериканці, цигани та інші зі своїми особливими проблемами і, як наслідок, особливими правами) [7, с. 13-14].

Але чи такі групові права сумісні з лібералізмом або, точніше кажучи, з базовою вимогою ліберальної демократії – свободою і рівністю всіх громадян?

В. Кимліка здійснює диференціацію вимог груп, розділивши їх на два типи: «внутрішні обмеження» і «зовнішній захист». До першого типу належать права групи «проти» її власних членів, покликані захищати групу від дестабілізуючого впливу окремих її представників. До другого типу потрапляють права групи «проти» суспільства як такого; ці права спрямовуються на захист групи від негативних зовнішніх рішень. Реалізація прав першого типу найчастіше призводить до насильства по відношенню до окремих індивідів (або позбавлення права вибору); введення другої групи прав призводить, зокрема, до міжгрупових зіткнень, у кінцевому рахунку, – до маргіналізації однієї з груп заради збереження специфіки іншої. Проте В. Кимліка підкреслює, що наділення меншин особливими правами зовсім не обов'язково тягне за собою міжгрупову несправедливість. Такі права по відношенню до меншин лише зрівнюють умови соціального буття груп завдяки зменшенню вразливості меншої групи у порівнянні з більшою. Що ж стосується внутрішньогрупових обмежень, то канадський вчений вважає неможливим поєднання ліберальних принципів і внутрішньогрупових форм їхнього нехтування. Ліберальний мультикультуралізм залишається, насамперед, ліберальною моделлю і тільки потім моделлю культурної взаємодії, тому прагнення окремих меншин обмежити політичні чи громадянські права окремих індивідів в ім'я вищих загальногрупових інтересів ніяк не може бути нею підтримане [9, с. 10].

Стрижнем концепції мультикультуралізму В. Кимліки є визнання необхідності особливої соціетальної культури, що підтримує та розвиває автономію індивіда. За Кимлікою, сучасний світ поділений на соціетальні культури. Соціетальна культура (societal culture) – це культура, яка забезпечує своїм носіям осмислений спосіб життя у будь-яких сферах людської діяльності – від економіки до освіти та релігії [11, с. 37]. Соціетальні культури, як правило, є територіально сконцентрованими і ґрунтуються на єдиній мові [1, р. 76]. Соціетальний характер культури зумовлюється тим, що вона має не тільки спільну пам'ять і цінності, але й загальні інститути та практики. Соціетальна культура втілюється у системі освіти, ЗМІ, в економіці й уряді. Національні меншини зазвичай є групами, що володіють соціетальною культурою, хоча змушені оберігати її від завоювання, колонізації чи спроб насильницької асиміляції. У іммігрантів немає соціетальної культури (хоча, можливо, переїхавши в іншу країну, вони відмовилися від неї). Соціетальні культури – це, як правило, національні культури, нації майже завжди є соціетальними культурами [1, р. 80]. У сучасному світі культури, які не є соціетальними, навряд чи здатні на виживання (головним чином через властиву всім країнам тягу до створення єдиної загальної культури у своїх кордонах).

Згідно Кимліки, соціетальна культура надає людині свободу як можливість вибору. «Соціетальна культура, – зазначає канадський дослідник, – не тільки дає таку можливість, але й наділяє її сенсом» [1, р. 83]. Для того, щоб осмислений вибір був можливий, потрібен не тільки доступ до інформації, здатність оцінити її, свобода самовираження і свобода об'єднань, а ще й доступ до соціетальної культури. Призначення групових прав саме й полягає в «гарантії та забезпеченні цього доступу» [1, р. 84]. Люди зазвичай міцно прив'язані до своєї культури, і які б не були для цього причини, з цим слід змиритися. Тому, як зазначає В. Кимліка, у нас немає підстав шкодувати про це [1, р. 90]. Свобода для індивідуумів означає «не свободу відмовлятися від своєї мови та історії, а, в першу чергу, свободу переміщатися в рамках своєї соціетальної культури, дистанціюватися від конкретних культурних ролей, вибирати ті сторони культури, які найбільш гідні розвитку й безцінні» [1, р. 90-91].

В. Кимліка робить висновок про необхідність підтримки соціетальних культур. Проте в тому випадку, коли такі культури є неліберальними, необхідно докласти зусиль до їхньої лібералізації. Що стосується іммігрантів, які здебільшого добровільно інтерналізують культурні норми та цінності приймаючої країни, то вони не можуть створювати власні соціетальні культури. Проте, на думку канадського дослідника, їх слід забезпечувати ресурсами для інтеграції (хоча не обов'язково для асиміляції) у суспільство, яке надало їм притулок. При цьому вони не мають відмовлятися від власних культурних традицій (у відповідальності до принципів ліберальної свободи) [9, с.38-39].

Групові права також забезпечують, як вважає В. Кимліка, ліберальну справедливість, зокрема додержання ліберальних принципів рівності. Проблема меншин полягає в їхньому нерівноправному становищі на культурному ринку, оскільки їхні соціетальні культури можуть бути підірвані економічними та політичними рішеннями, прийнятими більшістю. Меншини можуть залишитися без ресурсів, їхню думку з політичних питань може бути не почуто. З огляду на це, В. Кимліка акцентує на тому, що держава не може відсторонитися від проблем меншин, адже вимоги певних етнічних чи релігійних груп щодо публічної фінансової підтримки, наприклад, тих чи інших культурних заходів є справедливими. Тут дослідник має на увазі підтримку групових асоціацій, журналів, фестивалів, усього того, що «працює» на відтворення та затвердження багатства й різноманітності культурних ресурсів. Це, на погляд В. Кимліки, підвищує стабільність у суспільстві і усуває нерівність між певними групами. В. Кимліка виступає за поширення ліберальних цінностей за допомоги

освіти, переконання та фінансової підтримки, наполягаючи на неможливості розвитку лібералізму за допомоги насильства. На його думку, відносини між меншинами і державою мають визначатися насамперед діалогом.

Завершуючи короткий аналіз основних ідей соціально-філософського проекту мультикультуралізму В. Кимліки, підкреслимо, що в межах цього проекту канадський дослідник відстоює «жорсткий» варіант мультикультуралізму, суть якого полягає в тому, що за умов мультикультурного суспільства держава має дотримуватися групової диференціації прав і забезпечувати культурним меншинам особливий захист. Окрім того, на його думку, ліберальна держава має вдаватися до таких заходів, що дозволять меншинам підтримувати власний спосіб життя. Це означає не тільки підтримку (в тому числі субсидювання) діяльності різноманітних культурних об'єднань національних меншин, а й надання правових та політичних гарантій проти їхньої дискримінації. Водночас представники меншин повинні не тільки мати права, але й дотримуватися основоположних громадянських обов'язків, які ліберальна система покладає на всіх індивідів. Політику «м'якого» лібералізму В. Кимлика вважає синонімом «доброчинної байдужості». Такий підхід, стверджує він, не в змозі вирішити найважливіші проблеми, з якими стикається держава в умовах культурного різноманіття [7, с. 30]. Проте канадський дослідник визнає, що запропонована ним концепція не є універсальним рецептом у вирішенні проблеми мультикультуралізму.

У цьому контексті зазначимо, що, з огляду на події останніх років у деяких країнах Західної Європи, чимало дослідників говорять про крах ідеї мультикультуралізму та необхідність розробки нових підходів до вирішення даної проблеми. Але чи це означає, що представлена нами концепція не має права на існування? Гадаємо, що ні. Як зазначає ще один відомий канадський дослідник мультикультуралізму Ч. Тейлор, на початку ХХІ століття елементи мультикультуралізму можна виявити в суспільному житті практично будь-якої багатонаціональної держави, навіть якщо офіційно політика мультикультуралізму в ній не проголошена. Проте в кожній країні практика мультикультуралізму має свою специфіку, ситуація дуже різниться від країни до країни і навіть від міста до міста. Мультикультурність постійно провокує нові процеси і пошуки [12].

На наш погляд, концепція В. Кимліки має як свої переваги, так і певні недоліки (наприклад, розгляд лише вертикальної системи відносин «держава – меншини», де державі відводиться головна роль, а меншини розглядаються лише в етнокультурному контексті; неухвага до інших культурних груп, які мають право на артикуляцію інтересів своїх членів тощо). Підкреслимо, що сучасна соціологічна теорія може розвиватися лише в дискусії між представниками різних напрямів і концепцій. З огляду на це, критика мультикультуралізму, точніше тих чи інших варіантів його концептуалізації, є нормальним процесом розвитку наукової думки. Дана стаття спрямована на те, щоб ознайомити українського читача з однією із сучасних соціологічних концепцій мультикультуралізму та залучити його до дискусії з приводу цього феномену.

Література:

1. Kymlicka W. Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 1995. – 280 p.
2. Kymlicka W. Liberalism, Community, and Culture / W. Kymlicka. – Oxford, 1989;
3. Кимліка Вілл. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка [перекл. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перліне; наук. ред. І. Лизогуб]. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – 176 с. – (Демократична освіта);
4. Кимлика У. Современная политическая философия: введение / У. Кимлика / Пер. с англ. С. Моисеева; Гос. ун-т - Высшая школа экономики. – М.: Изд. дом Гос. ун-та - Высшей школы экономики, 2010. – 592 с. – (Политическая теория);
5. Kymlicka W. Immigration, Multiculturalism, and the Welfare State // Ethics and International Affairs, V. 20.3. – Fall. – 2006;
6. Кимлика У. Либеральное равенство / Кимлика У., Тонкова Е. Г. – [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://kant.narod.ru/kymlicka.htm>;
7. Kymlicka W. Politics in the Vernacular Nationalism, Multiculturalism, and Citizenship / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2001. – 400 p.
8. Glazer Nathan. We Are All Multiculturalists Now / Nathan Glazer. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; London, England, 1997. – 179 p.
9. Тонкова Е. Г. Понятие мультикультурализма: основные концепции / Тонкова Е. Г. // Фундаментальные проблемы культурологии: Том 7. Культурное многообразие: теории и стратегии [отв. редактор Д. Л. Спивак]. – М., СПб. : Новый хронограф, Эйдос, 2009. – С. 5-16.
10. Kymlicka, W. Multicultural Odysseys. Navigating the New International Politics of Diversity / W. Kymlicka. – Oxford : Oxford University Press, 2007. – 374 p.
11. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: Теория разнообразия и свободы / Чандрен Кукатас ; пер. с англ. Н. Эдельмана под науч. ред. А. В. Куряева. – Москва: Мысль, 2011. – 482 с.
12. Тейлор Ч. У розмаїтті мультикультурного контексту — майбутнє України [Електронний ресурс] / Чарльз Тейлор. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/socium/charlz-teylor-u-rozmayitti-multikulturnogo-kontekstu-maybutnye-ukrayini_.html.